

JALƏ İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi kafedrası

E-mail: i.Jale bsu history@mail.ru

**QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ BAKI QURULTAYI VƏ
ÜMUMRUSİYA MÜSƏLMANLARININ MOSKVA QURULTAYI
«AÇIQ SÖZ» QƏZETİNDƏ**

Açar sözlər: «Açıq söz» qəzeti, müsəlman, Bakı qurultayı, Moskva qurultayı, ərazi muxtariyyəti

Ключевые слова: газета «Ачыг соз», мусульмане, Бакинский съезд, Московский съезд, территориальная автономия

Kew Words: newspaper Open Word, Muslims, Baku convention, Moscoe convention, territorial autonomy.

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabı Rusiyada Romanovlar sülaləsinin 300 illik monarxiyasına son qoyaraq «xalqlar həbsxanasının» ayrı-ayrı regionlarında başlamış milli hərəkatın keyfiyyətə yeni bir mərhələyə yüksəlməsində mühüm rol oynadı. İnqilabın qələbəsindən sonra Azərbaycanda milli hərəkatın daha kütləvi və siyasi səciyyə alması, konkret iqtisadi tələblər irəli sürülməsi, milli dövlətçilik ideyası ətrafında əhalinin bütün təbəqələrinin birləşməsi kimi cəhətləri ilə fərqlənən tamamilə yeni mərhələ başladı.

İnqilabın ilk günlərindən başlayaraq gedən bütün inqilabi dəyişikliklər Azərbaycan milli mətbuatında, o cümlədən «Açıq söz» qəzetində geniş şəkildə təhlil olunmaga başladı. Qəzetin 424-cü sayında «Müsəlman «Müsavət» firqəsindən» başlığı ilə firqə tərəfindən dərc olunmuş intibahnamədə deyilirdi: «Millətləri, bütün sinif və təbəqələri özən Rusiya istibdadı, o məlun idarə uçuruldu... Müvəqqəti inqilab hökumətinin ən birinci məqsədi Məclisi-müəssisan çağırmaqdır... Bu məclis indiki 3 iyun duması gibi deyil, bütün millətlərin bilafərq millət və məzhəb hər kəsin iştirakı ilə yığışacaqdır. Bu məclisdə 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarının nümayəndəsi deyil, yüzlərcə vəkili bulunacaq. Tazə hökumətdə ögey-doğmalıq olmayacaq. Burada hər kəs vətəndaş, hər kəs qardaş qalacaqdır». İntibahnamə bu sözlərlə təməmlənirdi: «Müsəlmanlar! Bizə azad Rusiya lazımdır! Öylə bir azad Rusiya ki, orada milliyət və dindən çıxan bütün vüsuata tam mənasiyla hürriyyət verilsin və hökuməti-müvəqqəte tərəfindən bu gün elan olunan siyasi, ictimai, vətəni, milli və dini hürriyyətlərin hamısı ən həqiqi hürriyyətpərvərlərin, həqiqi demokratik partiyaların istədiyi şəkildə Məclisi-müəssisan tərəfindən təsdiq olunub, Rusiyanın əldəyilməz üsul-idarəsi, müqəddəs əsasları kibi elan olunsun. Böylə müvəffəqiyyət, millətədaşlar, ancaq demokratik əsaslar üzrə binalanmış azad Rusiyada paydar ola bilər. Yaşasın Məclisi-müəssisan! Yaşasın Cümhuriyyəti-ənam!» (1)

Fevral inqilabından sonra Rusiyanın digər milli ucqarlarında olduğu kimi Azərbaycanda da bütün siyasi partiyalar leqal fəaliyyətə keçdilər, yeni siyasi partiyalar («Türk ədəmi mərkəziyyət», «İrşad») yarandı. Lakin inqilabın ilk günlərində bu partiyaların heç biri təkbaşına milli hərəkata rəhbərlik etmək iqtidarında deyildi (2, səh.5). Odur ki, bütün milli – siyasi qüvvələri bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə 1917-ci il martın 29-da Bakıda və digər qəza şəhərlərində şöbələri olan müsəlman ictimai təşkilatlarının müvəqqəti şurası - Milli Şurası yaradıldı. Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski, N.Nərimanov, Ə.B.Əmircanov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Əsədullayev, Y.Əliyev, M.Çıxanov, M.A.Ağəlizadə, B.X.Cavanşir, İ.B.Qəbulov,

M.H.Hacinski, İ.b.Heydəröv, S.B.Axundov, A.Tağıyev Şuraya üzv seçildilər (3). M.H.Hacinski sədr, M.Ə.Rəsulzadə isə onun müavini seçildi.

Milli Şura öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər əsasında quraraq, müsəlman əhalisinin bütün təbəqələrini milli partiya və təşkilatların ətrafında toplamışdı. Bu prinsiplər onun «Millətəş-şərəf» başlıqlı ilk müraciətnaməsində öz əksini tapdı: «Millətəş-şərəf birləşiniz, qardaşlar əl-ələ veib qüvvətli olunuz, aranızdakı şəxsi qərəzləri atınız, hamınızı birləşdirəcək milli-siyasi şüarlar ətrafında toplaşınız, toplaşınız tainki qurulacaq məclisi-müəssisanda bütün Rusiya müsəlmanlarının özünəməxsus tələb və arzuları, milli-siyasi idealları billurlanmış bir surətdə söylənsin və bu mətləblərimizi söyləyəcək vəkillərimiz camaatın qüvvəsinə arxalan-sınlar» (4)

Yeni inqilabi şəraitdə milli hərəkatın məqsəd və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bağlı ilk addım 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanları qurultayında atıldı.

Qurultayda Azərbaycanın siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının, həmçinin Şimali Qafqaz, Gürcüstan və İrəvan müsəlmanlarının nümayəndələri iştirak edirdilər. Qurultay Müsəlman ictimai təşkilatları Şurasının İcraiyyə Komitəsinin sədri M.H.Hacinski tərəfindən təntənəli surətdə açıldı. Ə.M.Topçubaşov, N.Nərimanov, İ.B.Heydəröv, N.b.Yusifbəyli, F.X.Xoyski və M.H.Hacinski rəyasət heyətinə, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Kabulov, M.M.Axundov, M.Mahmudov, H.b.Ağayev və M.Mirmehdiyev katibliyə seçildilər (5, səh. 339; 6).

«Açıq söz» qəzeti 451-ci nömrəsindən başlayaraq hər buraxılışında «Qafqaziya müsəlman qurultayı» başlığı altında qurultayın iclaslarının materiallarını dərc etməklə əslində geniş oxucu kütləsini «İsmailiyyə» binasında gedən müzakirələrdən xəbərdar edir, milli – siyasi tribuna rolunda çıxış edirdi.

Birinci sədr olmaq sifətilə Ə.Topçubaşov çıxış edərək «dünyanın gözəl bucağında, Rusiya tacının gövhərində» - Qafqazda yaşayan müsəlmanları təbrik edir və dəfələrlə alqışlarla kəsilən nitqində bildirirdi ki, Rusiyanın köhnə siyasi rejimi azərbaycanlılarla erməniləri toqquşdurmaqla onları siyasi cəhətdən bir-birindən ayırmışdı. Yeni şəraitdə isə Qafqaz xalqları Müəssisələr Məclisinə seçkilərə birlikdə getməli idilər.(6)

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi adından qurultayı təbrik edən M.S.Cəfərov da Qafqaz müsəlmanlarını həm öz aralarında, həm də qonşuları ilə birliyə çağırmaqla yanaşı, onlara partiya ixtilaflarından çəkinməyi tövsiyə etdi. M.S.Cəfərov öz çıxışını «müsəlmanlar, siz də bütün Rusiya vətəndaşları kimi tam hüquqlu vətəndaşsınız, hürriyyəti əlinizdə bərk saxlayın, hürriyyətdə gedərsə biz öləriz!» çağırışıyla bitirdi. (6)

Bakı müsəlman ünvan cəmiyyəti –xeyriyyəsi tərəfindən Şəfiqə xanım Əfəndizadənin Milli qiyafədə xitabət kürsüsünə çıxması isə «yaşasın hürriyyəti-nisvan» (qadın azadlığı) sədələriylə alqışlara səbəb oldu (6).

Yəhudi icması adından M.İ.Şor, polyak təşkilatlarından S.A. Vonsoviç, erməni icması adından X.A.Vermişev, Bakı ictimai təşkilatları Şurasının İcraiyyə Komitəsinin sədri V.S.Frolov, Bakı şəhər rəisi İ.H.Smironov, qubernator P.F.İlyuşkin də qurultayda çıxış edərək, azad Rusiyanın bütün xalqları arasında həmrəyliyin yaradılması fikrini müdafiə etdilər.

Qurultayın lap ilk günlərindən etibarən hakim mövqeyi iki firqə tutmuşdu ki, bunlardan biri «Musavat» xalq firqəsi, digəri isə «Türk ədəmi mərkəziyyət» firqəsi idi. Birinciyə Məmməd Əmin Rəsulzadə, ikinciyə isə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq edirdi. Əli Mərdan bəy Topçubaşov olmaqla əski liberalların qalıqlarını təşkil edən «Bitərəf demokratik qrup»da bu millətçi cərəyana qoşulmuşdu.

Qurultay məruzələri sistemləşdirmək üçün 5 komissiya yaratdı: siyasi (sədr M.Ə.Rəsulzadə), təşkilati (sədr Ə.M.Topçubaşov), dini (sədr Ə.b.Rəfibəyov), məktəb işləri üzrə

(sədr F.b.Köçərli) və milli fond yaradılması ilə əlaqədar (sədr Ə.b.Əmircanov). Kəndli və fəhlə məsələləri üzrə komissiya da təşkil olundu ki buna X.b.Sultanov rəhbərdik edirdi. (7)

Qurultayda əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək, siyasi quruluşu və kiçik xalqların hüquqlarına aid idi. Rusiyanın siyasi quruluşu barədə M.Ə.Rəsulzadə məruzə etdi. O, göstərdi ki, «dövlətə daxil olan müxtəlif millətlərin möhkəm birliyini onların dövlət ittifaqı haqqında azad ifadə olunmuş arzusundan başqa heç bir qüvvə təmin edə bilməz» (8. s. 275).

Qurultay M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: «Federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forma kimi tanınsın». RSDFP BK-nın qərarına əsasən qurultayın işində iştirak edən sosialistlər N.Nərimanov, M.Əzizbəyov və R.Nağıyev isə mərkəziyyətçi bir xalq cümhuriyyəti tezisini müdafiə edirdilər. Onlar hamını proletar Rusiyası şüarı altında birləşməyə çağırırdılar. Bu haqda N.Nərimanov deyirdi: «Rusiyada inqilab ümumdünya imperialist müharibəsindən sonra bütün dünyada inqilabın başlanması deməkdir». Onun fikrincə, kiçik xalqlar yalnız fəhlə kəndli Rusiyası ilə birlikdə mövcud ola bilər. Aprelin 20-də keçirilən iclasda Qafqaz müsəlmanlarının Müvəqqəti hökumətə, habelə müharibə və Rusiyanın digər xalqlarına münasibəti məsələlərini müzakirə etdi.

Qafqaz müsəlmanları qurultayı Rusiya Müvəqqəti hökumətinin 1917-ci il 16 mart tarixli qətnaməsini Əsgər və fəhlə Deputatları Sovetinin razılığı ilə bəyan etdiyi prinsiplərini ardıcıl və dönmədən həyata keçirəcəyi müddətdən onun bütün tədbirlərini hər cəhətdən müdafiə etməyi zəruri saydı (9).

Müharibəyə münasibət məsələsində isə qurultay Rusiya demokratiyasının müharibənin ilhaqsız və təzminatlısız qurtarmaq tələbinə qoşulmağı qərara aldı.

Gərgin müzakirələrdən sonra qurultay milli məsələyə dair belə bir məzmununda qərar qəbul etdi, «A-Qafqasiya müsəlman qurultayı milli - siyasi məqsədlər haqqında məsələni müzakirə edərək, müsəlman qövmlərinin mənafeyinin ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli – idarəsinin məhəlli muxtariyyət əsası üzərinə qurulan cümhuriyyəti-müctəməyi-ənam» olduğunu qəbula qərar verir»; B - İslam dinində olan bütün qövmlərin rahani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq Qafqasiya müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanları üçün vəzi - qəvanin səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür (9). Bu qərar günlərlə davam edən münaqişələr nəticəsində bir növ ixtilaf nəticəsi olaraq müttəhiddən qəbul edilmişdi. Münaqişə bir tərəfdən türkcülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasiyon əsasını müdafiə edən türkcülər idi ki, xüsusi olaraq Azərbaycan üçün məhəlli muxtariyyət tələb edirdilər. Müarizlər isə yalnız xalq cümhuriyyətilə iktifa edib, milliyyət məsələsini isə məhəlli deyil, mədəni muxtariyyət sürətlə həll edildilər. (10, səh. 27)

Qurultay Qafqazda qadınların vəziyyəti haqqında məsələni də müzakirə etdi. Siyasi komissiya öz qətnaməsində müsəlman qadınlara kişilərlə bərabər siyasi və iqtisadi hüquqlar verilməsinin zəruri sayıldığı bəyan edildi (11). Beləliklə, bu qətnaməyə əsasən qadınlar ictimai həyatın bütün sahələrində kişilərlə bərabər hüquq qazanmış oldular.

Qurultayın gündəliyində fəhlə və torpaq haqqında məsələlər də var idi. Lakin bu məsələlərin həlli Müəssisələr Məclisi çağırılana qədər təxirə salındı. Lakin bu məsələlərin həlli yolunda bəzi layihələr irəli sürüldü. Fəhlə və torpaq komissiyası adından X.P.Sultanov məruzə etdi. O, öz məruzəsində nümayəndələri fəhlə məsələsinə dair qətnamə layihəsi ilə tanış etdi. Bu layihədə fəhlələrin həyatını yüngülləşdirən bir sıra sosial islahatlar irəli sürülürdü ki, onların həll edilməsi Müəssisələr Məclisində qanunvericilik yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Torpaq məsələsində də bir sıra təkliflər irəli sürülürdü ki, bu əsasən Qafqazdakı əməkçi kəndlilərin torpaq ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə bütün dövlət və idarə torpaqları müsadirə olunmalı və ədalətli qiymətlərlə məcburi şəkildə özəlləşdirilməli idi. Eyni zamanda torpaqdan istifadə edilməsi məsələsində meydana çıxacaq bütün mübahisə və anlaşıl-

mazlıqlar kəndlilər, torpaq sahibləri və qəza icraiyyə komitələrinin nümayəndələrindən ibarət (barışdırıcı) komissiya tərəfindən həll edilməlidir.(9)

Bakı qurultayında müzakirə edilən son məsələ kütləvi təhsil haqqında idi. Əhalisinin əksəriyyətinin savadsız olduğu Qafqaz üçün bu qərarın böyük əhəmiyyəti var idi. Maarifçi-pedaqoq M.Ə.Əfəndiyevin məruzəsi üzrə «Türk dilində ümumi məcburi və pulsuz təhsilin zəruriliyi haqqında» qətnamədə müəllim kadrları hazırlamaq üçün seminariya və universitet açılması nəzərdə tutulurdu.

Qurultay eyni zamanda Qafqazda xüsusi milli komitələrin təşkili və onların müsəlmanlar hesabına genişləndirilməsi, müsəlman əhalisinin siyahıya alınması və gözlənilən təhlükə ilə əlaqədar onun hərbi potensialının öyrənilməsinin zəruriliyini də qeyd etdi.(9)

Bütün qarşıya qoyulan məsələlərin maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün milli fond yaradıldı. Fondun hesabına 50 min manat məbləğində pul köçürən ilk milyonçu H.Z.Tağıyev oldu ki, onun çıxışını gurultulu alqışlarla qarşıladı (2, səh. 8; 11). Qurultay iştirakçılarında milli fonda pul köçürənlərin siyahısı milli mətbuatda dərc olundu ki, bu işin nə dərəcədə şəffaf təşkil olunmasına əyani sübutdur.

Beləliklə, Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayı, M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi, onların siyasi yetkinliyini bir daha sübut etdi. Qurultay bağlanarkən nümayəndələr Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, P.Yusifbəyov, F.Xoyski, M.Əsədullayev və M.H.Hacınskini gurultulu alqışlarla yola saldılar. Qurultayı vida nitqi ilə tamamlayan M.Ə.Rəsulzadə iştirakçıları aşağıdakı sözlərlə yerlərinə uğurlayırdı: «Millətədaşlar, buradan hamınız nikbənə hissiyyatla öz yerinizə gediniz. Bu məclisin verdiyi qərarlar qoy sizi mənzilə yetirəcək işıqlı yıldız kimi üfuk amalınızda parlasın və siz də şübhəsiz, tərəddüdsüz olaraq mətanətlə, qüvvəti qəlblə, əzm və cəsarətlə titrəmədən, büdrəmədən o yıldızlara doğru addımlayınız və bu məclisdən aldığınız iman qüvvətilə bütün millətədaşlara söyləyiniz ki, biz özümüzü idarəyə hazırız. Yaşasın muxtariyyətli islam millətləri, yaşasın Rusiya muxtariyyəti cümhuriyyəti-ənam!» (11)

Bakı qurultayında qəbul edilmiş qərarlar Azərbaycanın milli-demokratik qüvvələrini daha sıx birləşdirmiş oldu. Həll olunmamış mübahisəli məsələlərin həllinə isə 1917-ci il may ayının 1-də Umumrusiya müsəlman qurultayında yenidən baxıldı. «Açıq söz» qəzeti 479-cü nömrəsindən başlayaraq Umumrusiya müsəlman qurultayının materiallarını dərs etmişdir. (12).

Qurultay azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskvadakı müsəlmanlara hədiyyə etdiyi binada 900 nümayəndənin iştirakı ilə keçirildi. Qurultayın gündəliyinə 13 məsələ salınmışdı; 1) Dövlət idarə forması; 2) Mədəni-milli təyini müqəddarat; 3) Mühəribəyə münasibət; 4) Müəssisələr məclisi; 5) Qadın məsələsi; 6) Fəhlə məsələsi; 7) Aqrar məsələ; 8) Ucqarlar məsələsi; 9) Silahlı qüvvələrin təşkili; 10) Təşkilati məsələ; 11) Müəssisələr Məclisinə seçki kampaniyası taktikası; 12) Mühəribədən zərər çəkənlərə yardımın təşkili; 13) Umumrusiya müsəlmanları şurasına seçkilər (5, səh. 343).

Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi. Məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Salihov çıxış etdilər.

M.Ə.Rəsulzadə ərazi muxtariyyətinin tələb edilməsinin zəruriliyini tutarlı dəlillərlə izah etdi. İslam amilini ön plana gətirilənlərə o bildirdi ki, artıq bir çox xalqlar anlamağa başlayıblar ki, əvvəlcə onlar türkdürlər, sonra isə müsəlman. O, qeyd edirdi ki, məsələni belə qoymaq lazımdır: «Millət nə deməkdir? Mən əminəm ki, millət üçün zəruri olan amillər dil, tarixi əlaqələr, adət və ənənələrin ümumiliyindən ibarətdir. Bəzən türk tardan onun milliyəti haqqında soruşduqda o cavab verir ki, müsəlmanam. Lakin bu səhv nöqtəyi-nəzərdir. Xristian milləti mövcud olmadığı kimi, islam milləti də mövcud deyildir. «İslam beynəlmilliyəti böyük bir evdir ki, içərisində türkə, farsa, ərəbə və digər millətlərə məxsus bölmələr vardır...İslam beynəlmilliyətçiliyinə daxil olan millətlərin ən böyüyü, ən güclüsü və

əsrimizdə ən müstəid həyatı olan bir millət vardır – türk milləti. Rusiyada bulunan 30 milyonluq müsəlmandan təqribən 29 milyonu bu millətə mənsubdur...170 milyonu aşan bir məmləkət və böyük bir çeşidli millətdən meydana gələn bir dövlət bir mərkəzdən idarə olunabilirmi? Həm mədəniyyəti – bəşəriyyətin xatırı, həm Rusiyanın səadəti, həm də türk millətinin faydası üçün Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu cümhuriyyəti – müctəməyi – ənam (federativ demokratik respublika) şəklində idarə olunması lüzumuna qərar verəlim?» (13)

Rusiya dövlətlərinin ərazi federasiyası əsasında təşkili əleyhinə çıxış edən Əhməd Salihov iddia edirdi ki, belə quruluş aqrar məsələnin həllini çətinləşdirəcək, müsəlman fəhlələr Ümumrusiya sosial qanunvericiliyinin faydasından bəhrələnmə bilməyəcəklər, çünki həmin quruluş şəraitində qanunlar müxtəlif regionlarda fərqli xarakter daşıyacaqdır. Onun təklif etdiyi qətnamə layihəsində deyilirdi ki, ərazi federalizmi müsəlmanların tam parçalanmasına gətirib çıxaracaq və milli məsələni həll etməyəcəkdir. Ə.Salihovun fikrincə, birbaşa bərabər və gizli seçki hüququ əsasında mərkəzi orqan – milli mədəni parlament yaratmaqla müsəlman milli, mədəni muxtariyyət formasında həyata keçirilməlidir. (14)

Bu çıxışdan sonra federalistlərlə unitaristlər arasında qızgın mübahisə düşdü. Buna baxmayaraq hər iki layihə müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadənin milli-məhəlli muxtariyyət fikri lehinə 446, əleyhinə 271 səs verilmişdi. (2, səh.9; 15)

Qurultayın 8 may tarixli iclasında Azərbaycan nümayəndələri adından növbədənəkar çıxış edən Ə.Topçubaşov xalqını gözləyən milli qırğın təhlükəsi haqqında həm bütün Rusiya türk və müsəlmanlarını, həm də müvəqqəti hökuməti xəbərdar etmişdi. Bununla əlaqədar qurultay Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Peterburqa nümayəndə heyəti göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Dövrünə görə mühüm qərarlar qəbul etmiş qurultay Rusiyadakı 30 milyonluq Türk aləminin düşüncələrini, ictimai-siyasi, milli, dini görüşlərini, arzu və məqsədlərini bəyan etdi. Azərbaycan milli hərəkatı mövzusunun ilk tədqiqatçısı olan M.B.Məmmədzadənin də söylədiyi kimi «Rusiyanın Milli cüzimatlarına parçalanması və türklərin özlərinə dövlət təşkilatı qurmaları, əsarətdən qurtulmaları tələbindən ibarət olan bu proqram Qafqaz müsəlman Qurultayının arxasınca 1917-ci ilin mayında Moskvada çağırılan bütün Rusiya türklərinin böyük qurultayında da vəz, müzakirə və müdafiə edilmişdir. Günlərlə sürən mübahisə və müzakirələrdən sonra Rusiya türkləri qurultayı da «Müsavət» tezisini qəbul etmişdi» (16, səh 56-57).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. «Açıq söz qəzeti», 15 mart 1917-ci il, № 424.
2. Балаев А.Г. Азербайджанское национально-демократическое движение, 1917-1920гг. – Баку: ЭЛМ, 1990. 95 стр.
3. «Bakı müsəlman cəmiyyətləri bürosu» // «Açıq söz qəzeti», 15 mart 1917-ci il, № 424.
4. «Açıq söz qəzeti», 6 aprel 1917-ci il, № 443.
5. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999. 422 səh.
6. «Qafqasiya müsəlman qurultayı» //«Açıq söz qəzeti», 16 aprel 1917-ci il, № 451.
7. «Açıq söz qəzeti», 17 aprel 1917-ci il, № 452.
8. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V cild, Bakı 2001. 508 səh.
9. «Açıq söz qəzeti», 21 aprel 1917-ci il, № 455.
10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı. 1990. 113 səh.
11. «Açıq söz qəzeti», 24 aprel 1917-ci il, № 456.
12. «Açıq söz qəzeti», 23 may 1917-ci il, № 479.

13. «Açıq söz qəzeti», 29 may 1917-ci il, № 483.
14. «Açıq söz qəzeti», 2 iyun 1917-ci il, № 487.
15. «Açıq söz qəzeti», 4 iyun 1917-ci il, № 488.
16. M. B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı, 1992. 246 səh.

ЖАЛЯ ИСМАИЛОВА

*Кафедра новой и новейшей истории Азербайджана
Бакинского Государственного Университета*

**БАКИНСКИЙ СЪЕЗД КАВКАЗСКИХ МУСУЛЬМАН И МОСКОВСКИЙ
ОБЩЕРОССИЙСКИЙ СЪЕЗД МУСУЛЬМАН НА СТРАНИЦАХ
ГАЗЕТЫ «АЧЫГ СОЗ»**

В статье рассматривается роль газеты «Ачыг соз» на новом - третьем этапе азербайджанского национального движения, начавшемся после февральской революции 1917 года в России, в освещении работы съездов мусульман в Баку и Москве весной 1917 года.

JALE ISMAILOVA

*Baku State University
the department of new and contemporary history of Azerbaijan*

**BAKU CONVENTION OF CAUCAUSSUS MUSLIM AND COMMON
RUSSIAN MOSCOW CONVENTION OF MUSLIMS IN THE NEWSPAPER PAGES
OF "OPEN WORD"**

In present article there are reviewing the role of newspapers "Open Word" at the new – third stages of Azerbaijan movements, which started after February revolution in 1917 year in Russian, in coverage of the convention works muslims in Baku and Moscow in springtimes of 1917 year.

Rəyçilər: t.e.d.İ.Zeynalov, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti, "Azərbaycan tarixi" (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 18.10.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №02).